

פרק ששה עשר: ראשון לציון

התשתית היישובית והכלכלית

בי"ב בתמוז תרמ"ב (4.7.1887) ניקנו על ידי עשר משפחות שהתאגדו סביב 'ועד חלוצי יסוד המעלה', מיסודם של זלמן דוד לבונטין ויוסף פיינברג, 3,340 דונם אדמה לא מעובדת ולא מיושבת, דרומית ליפו.³⁹⁴ האדמה נקנתה בסכום גדול, וחולקה ל-33 חלקות.³⁹⁵ בשל האיסור למכור קרקע ליהודים מרוסיה נרשמה האדמה כולה על שם חיים אמזלג, סגן קונסול בריטניה ביפו. בפועל, מימן צבי לבונטין, קרובו האמיד של זלמן דוד לבונטין, קניית יותר ממחצית השטח (1,690 דונם), במטרה למכור חלקים גדולים מן השטח למשפחות מתאימות, כשיתר החלקות (1,650 דונם, בשטחים שבין 100-400 דונם) ניקנו על ידי שאר המשפחות.

למייסדים הצטרפו 7 משפחות דלות אמצעים, כשצבי לבונטין מפריש להם 330 דונם מאדמתו (בין 30-70 דונם כל אחת. 2 משפחות קיבלו חלקה בשותפות) בהלוואה לחמש שנים.

בט"ו אב תרמ"ב (31.7.1882) עלו 17 המשפחות להתיישב במקום. והחלו בהכנות לבניית בתים ולהכשרת הקרקע לזריעת תבואות פלחה וגידולי שדה, בעבודה משותפת.³⁹⁶

זלמן דוד לבונטין ערך תחשיב מסודר להוצאות ההתיישבות הצפויות,³⁹⁷ אך למעשה זמן קצר ביותר אחר העלייה לקרקע נקלעה המושבה לקשיים חמורים. בפרט סבלה המושבה ממחסור באמצעים לצרכים ציבוריים, ובראשם באר מים, ולתמיכה ישירה למשפחות העניות. 2-3 משפחות בלבד שילמו את מלוא הסכום על הקרקע, והמושבה נאלצה ללוות 10,000 פרנק (בריבית 20% לשנה) מבנק פרוטיגור, נציג בנק עות'מאן בירושלים, שמישכן את אדמתם עבור החוב.³⁹⁸

394. מדובר היה באדמת ואקף (הקדש), בבעלות האחים מוסטפא ומוסא דג'אני מן הכפר בית דג'ן. מבחינה רשמית לא ניתן היה למכור אדמת ואקף, שכן ייעודה היה למטרות צדקה או דת והיא היתה פטורה ממסים, אולם ניתן היה להחליפה בקרקע אחרת ומותר היה להחכירה (נוקד, השפעת החוק, עמ' 75).

395. ב'פנקס האוצר' של מייסדי ראשון לציון מצויין הסכום המדויק של 49,926 פרנק ל-3,340.5 דונם. מתוכם שילם אחד המייסדים, צבי לבונטין, על 16.5 החלקים שקנה 24,961 פרנק (אילן, הפנקס הנסתר, עמ' 8). לפי זה מדובר בסכום של כמעט 15 פרנק לדונם. על ציון סכומים מעט נמוכים יותר ראו יודילוביץ, ראשון לציון, עמ' 26-27; כנסת ישראל, א (תרמ"ז), דורש לציון, עמ' 979.

396. אהרנסון, שלבים, עמ' 26-27.

397. ראו לעיל שער רביעי, הע' 2.

398. אהרנסון, הבארון, עמ' 34.

בל' באב תרמ"ב (15.8.1882) נשלח יוסף פיינברג, ממייסדי המושבה, לבקש עזרה בחו"ל, והצליח להשיג את תמיכת הברון רוטשילד, שנאות להלוות 25,000 פרנק לחפירת באר, לאספקת חומרי בנייה למשפחות העניות ולהקמת צריף ציבורי, ולסייע גם בעתיד אם יהיה צורך. בשלב זה צורפו על ידי הפקידות כ-15 מעולי תנועת ביל"ו למושבה.³⁹⁹

נתונים על יכולי ראשון לציון בשנת תרמ"ג ⁴⁰⁰					
שטח המושבה	השטח המעובד	משפחות	נפשות	העובדים	זרעו
3,340	כ-2,200 דונם	23	120 (מהם 8 אנשי ביל"ו) [59 גברים 61 נשים]	75 בחקלאות [42 גברים, 33 נשים] 2 חרשי עץ 1 חרש ברזל 1 פחה 1 שוחט ומלמד	2,000 דונם חיטה, שעורה ותורמוס 200 דונם כרמים ואחדים זרעו ירקות

בשל היבול הדל והקשיים הכלכליים הועמקה בשנים הבאות מעורבותו של הברון במושבה. בשנים תרמ"ג-תרמ"ד (1883-1884) נתן הברון למושבה הלוואה נוספת של 50,000 פרנק, שילם את חוב המשכנתא וקנה כחמישית מאדמת המושבה וייעד את השטח למשפחות העניות, למשפחות חדשות ולעובדי הפקידות. במקביל הוכנה רשימה של צרכי המתיישבים, שכללה צרכים פרטיים (בתים, כלי עבודה) וצרכים ציבוריים (בית ספר, שוחט, טיפול רפואי) והחלה להנתן תמיכה שיטתית.

התנאי העיקרי למתן עזרה זו היה רישום אדמת המושבה ברשויות על שם מיכאל ארלנגר מפריז, יועצו של הברון לענייני צדקה. לפעולה זו היו שלוש מטרות:

א. כערבות לכספים שהוציא הברון וניתנו כהלוואה.

ב. למנוע מצב של מכירת האדמות שהושבחו על ידי הברון, לעשיית רווחים בידי מתיישבים.

399. מקור אחד מצייץ 13 איש ומקור אחר 17, מהן 4 בחורות (ראו לבונטין, לארץ אבותינו, עמ' 88, יודילוביץ, ראשון לציון, עמ' 71).
400. י' גולדמן, האסיף א (תרמ"ה), עמ' 142-143.

ג. לאפשר ניהול יעיל של המושבה ופיקוח יעיל על הוצאת הכספים.

להחלטה זו הייתה משמעות רבה בנוגע לעצמאות המושבה. מכאן ואילך עברה המושבה למעשה לחסות הברון ועמדה תחת ניהול פקידיו.⁴⁰¹

יש לציין שלמרות העברת הבעלות הרשמית לברון, מגמת הברון הייתה להעמיד את האיכרים כבעלים על אדמתם ובפועל חולקו רוב השטחים לאיכרים עצמם, בחלוקה פנימית שנרשמה בספרי האחוזה, ואילו ברשות הברון היו כאמור, פחות מ-20% בלבד משטח המושבה. יתר על כן, שלושה איכרים אמידים, ששילמו את כל התשלומי הקרקע בעצמם, המשיכו להיות גם הבעלים הרשמיים של החלקות שרכשו.⁴⁰²

כאמור, משהתברר לבני המושבה שהאדמה ברובה אינה מתאימה לגידול תבואות החלו לעבור במושבה לגידול עיקרי של גפנים.⁴⁰³ בין השנים תרמ"ג-תרמ"ו (1883-1886) ניטעו בראשון לציון, על ידי 30 איכרים ובפיקוח הפקידות ובמימונה, גפנים בשטח של בין 5-100 דונם לנוטע. בשנת תרמ"ו (1886) ניקנו על ידי פקיד הברון יהושע אוסוביצקי כ-3,500 דונם נוספות מאדמת 'עיון קרא' הסמוכה. אדמות אלו חולקו ל-24 נחלות, בנות 150 דונם כל אחת, במטרה ליישב בהן משפחות בעלות הון עצמי מספיק, שלא יהיו תלויות בתמיכה, אשר יגדלו בהם בעיקר גפנים. ארלנגר שהיה ממונה על תוכנית ההתיישבות פירט במכתב לחובבי ציון את ההוצאות המוערכות למעוניינים להתיישב במקום:

עלויות מוערכות בפרנקים למשפחה	
הקרקע 150 דונם	1,500 (10 לדונם)
בית למשפחה שלמה	1,500
רפת בקר	900
שני שוורים	600
עגלה, מחרשה וכליהם	600
זרעים	500
גפנים ונטיעות	500
תבן ומספוא לבקר	400
סך-הכל	6,500 פרנק

401. אהרנסון, הבארון, עמ' 35-36.

402. אהרנסון, מדיניות הקרקע, עמ' 91-93.

403. ראו לעיל שער רביעי, ליד הע' 66.

ההנחה הייתה שלאחר חמש שנים יניב כל כרם יכול בשווי 3750 פרנק.⁴⁰⁴ עם קניית אדמות 'עיון-קרא' הורחב מאד ענף הגפן בראשון לציון. מספר הנוטעים כמעט הוכפל ובסוף שנת 1886 היו בראשון לציון יותר מ-300,000 גפנים נטועות.⁴⁰⁵

נוסף לגידול הגפנים נטעו האיכרים, כבר באביב תרמ"ד (1884), פרדס ולידו בריכה. גודלו בו לימונים, תפוזים ואתרוגים, והוא היה בבעלות משותפת. באביב תרמ"ו (1886) הורחבה העבודה במקום, וניבנו תעלות השקיה מן הבריכה. בשטח שנותר נטעו פקידי הברון עצי תות ובשנת תרמ"ח (1888) הורחבה נטיעת עצי סרק ובפרט אקליפטוסים. תיאור מן המושבה מראשית תרמ"ז (ספטמבר 1886) מציין קיומם של 3,000 עצי זית ו-200 עצי פרי אחרים, שכללו את עצי התות והפרדס שנזכרו לעיל.⁴⁰⁶ ענף המטעים בכללו וענף הגפן בפרט ילך ויתרחב בשנים הבאות.

סכסוך מתמשך עם פקיד הברון, יהושע אוסוביצקי, הוביל בשנת תרמ"ז (1887) למרד המשפחות העצמאיות במושבה כנגד הפקיד. ניסיונות תיווך שונים נכשלו ותגובת הברון הייתה קשה. זמן קצר לאחר המרד הגיע הברון לביקורו הראשון בארץ. הוא הוכיח בחריפות את המתישבים והורה על גירושם של יוסף פיינברג, שנחשב ראש המורדים. בט' בסיון תרמ"ז (1.6.1887) חוייבו האיכרים לחתום על התחייבות האוסרת עליהם התאגדויות, אירוח אנשים מעבר ליומיים והעסקת פועלים, ללא אישור מפקיד הברון. על המסרבים מן הנתמכים איימה הפקידות בהפסקת התמיכה, ועל העצמאים במניעת שירותי המושבה ובכללם שירותי רפואה. האיכרים לא יכלו לעמוד בלחץ שהופעל אליהם. רק שלוש מן המייסדים סירבו לחתום והעדיפו למכור את רכושם ולעזוב את המושבה. הפקיד אוסוביצקי הועבר אמנם מתפקידו אך לניהול מושבות האזור הגיע כעבור חודשים ספורים אלפונס אדולף בלוך שנקט מדיניות של יד קשה והטלת מרות מוחלטת של הפקידות על המתישבים. בלוך שימש כפקיד הממונה על ראשון לציון בין השנים תרמ"ח-תרנ"ג (1888-1893).⁴⁰⁷

למעשה על אף המעבר למשק הגפן לא הצליחו האיכרים להגיע לעצמאות כלכלית, בוודאי לא ערב השמיטה, ורובם היו תלויים בתמיכת הברון. הסיבות לכך היו מגוונות. לא רק שרוב העצים טרם הניבו פרי שיצא מכלל שנות הערלה, אלא שענף הגפן היה עדיין

404. כנסת ישראל, א (תרמ"ז), דורש לציון, עמ' 943-944; יודילוביץ, ראשון לציון, עמ' 161; אהרנסון, הברון, עמ' 51 ובהע' 49. וראו חוזה בין אוסוביצקי למתיישב בעיון-קרא, מחודש מאי 1886 (עברהדני, אגודת הכורמים, עמ' 42).

405. אהרנסון, שם, עמ' 225.

406. אהרנסון, שם, עמ' 232.

407. יודילוביץ, ראשון לציון, עמ' 442; אהרנסון, שם, עמ' 64-73.

בשלב ניסוי, וסבל מחוסר מקצועיות, ומספקות שונים בנוגע לזנים הרצויים, דרך שתילתם והטיפול בהם.⁴⁰⁸ נוסף לכך טרם היה יקב של ממש במושבה.⁴⁰⁹ בניית היקב המסחרי, שיינותיו עתידיים להמכר בחו"ל, החלה רק במהלך שנת תרמ"ט, והוא נכנס לפעילות רק בקיץ תר"ן.⁴¹⁰

סוגיית השמיטה

מבחינת חלוקת התושבים ומימונם הייתה המציאות ערב השמיטה מורכבת. העובדים בחקלאות, והכוונה בעיקר לענף הגפן, היו מחולקים ל-4 קבוצות:

א. איכרים עצמאים, שלא קיבלו סיוע מהברון לצרכי פרנסתם.

ב. איכרים עניים, שקיבלו נחלה ותמיכה מלאה מן הברון, הן לצרכי קיום והן לצרכי חקלאות.

408. בכ"ב בכסלו תר"ן (15.12.1889), כתב דוד יודילוביץ לרב ישראל לוי מפריז: "הנה למשל ראשון לציון: שש שנים כבר עברו עליה וכרמיה טרם יספיקו לבעליהם את מחיתם. ולמה? כי נטיעת הכרמים היתה שלא כסדר ובלי משטר. אפני-הנטיעה החליפו עשרת מונים. בראשונה נטעו גפני הערבים. עברה שנה וצו נתן לנטוע גפני חברון (מין מיוחד), ובשנה השלישית נטעו צרפתים וממינים שונים. אשר על-כן בבשול הענבים לא יבשלו האשכולות כלם יחד בבת אחת. והיה בעת אשר בשלו אלה האשכולות את ענביהם, ענבי האחרונים בוסר המה עוד, ולכן לא יבצרו גם את הבשלים, כי מחכים עד אשר בשלו כלם, ובינתיים יעלה רקבון באלה, שכבר בשלו. ועוד זאת, שעל האכרים לעזוב את ענביהם במקום עד בוא אנשי האדמיניסטרציה. אמנם טובה העצה, שכל הענבים יבואו ליד אחת, לפקיד המושבה, אך מה רע גורל ההכנסה אם הבצירה נעשתה עד היום שנה אחר שנה לאחר שעבר זמנה, וכמעט לא נמצא מעולם מתום בכרם. את זה אכלה התולעת, זה הרקיב, וזה יבש כלו עד כי לא יצלה לכל דבר. ועתה הנה כבר עברו חמש שנים על כרמים רבים והצו נתן, כפי הנשמע, להרכיב מחדש את כל הגפנים בגפני אמריקה. אולי טובה העצה, אך העובדים רואים שעליהם עוד לצפות לשולחן אחרים מיד יודע כמה שנים. ושנת גאולתם ברחם מהם עוד פעם עד למרחק רב. והצלחת האכרים יותר שהם רודפים אחריה יותר היא בורחת מהם" (דרויאנוב, מימים ראשונים, א, עמ' 54). והשוו לדברי יהושע אייזנשטדט בשנת תרנ"א (1891): "הכנסות הכרמים מעטה לע"ע [=לעת עתה] כל כך שלא תוכל עוד לכנס תחת מספר כללי" (ברזילי, המושבות, עמ' 9).

409. במכתב למ"ל, מ"א באב תרמ"ז (31.7.1887), האשים אלעזר רוקח את הפקידות בראשון לציון בניהול רשלני: "אחרי שגם בעת אשר בוסר גומל יהי"ה] נצה והכרמים ישאו פרי, גם אז לא יעלה בידם למצוא למצוא לחמם, כי יקבים אין להם, ומהענבים בעצמם לא ירויחו מאומה, כי באם יבכרו כל כרמי ראשון אזי יהי מחיר כל פוד ענבים פה עשרים קאפקס, ודרוש להם איפא לעשות יין, אבל מאין יקחו המכשירים והכלים הדרושים לזה? המנהל והגנן נמים שנתם, חובקים ידיהם בעצלתים ולא יעשו מאומה, לא יבחנו את הענבים וכת האלכוהל אשר בקרבם, למען ידעו אם יצלחו ליין או לשאר משקאות חריפים, כמו קאניאק וכו', והענבים אשר כבר נתבשלו אצל הקולוניסטים הולכים לאברון" (כתבים, 1024).

410. יודילוביץ, הבציר, עמ' 199-200, וראו גם חיסין, מסע, עמ' 145.

ג. איכרים שקנו בכספם את נחלתם והשקיעו בכספם לבנייה ולפיתוח חקלאי, אלא שנקלעו לקשיים ונאלצו לקבל תמיכה או הלוואות מהברון.

ד. פועלים שכירים.

שאר התושבים לא עבדו בחקלאות אלא בתפקידי פקידות, חינוך, רפואה, דת ובמקצועות שונים.

כלל התושבים נהנו מן השירותים הציבוריים שהעניק הברון למושבה, כמו שירותי רפואה וחינוך.

נתוני ראשון לציון בשנים תרמ"ט-תר"ץ ⁴¹¹			
משפחות	נפשות	הערות	
איכרים בעלי כרמים	14 - איכרים עצמאים	האדמה רשומה על שם ארלנגר אך קיבלו ממנו אישור בכתב על חלקותיהם	
17 - משפחות נתמכות על ידי הברון	קיבלו 17,000 פרנק מימון [לתמיכה אישית חודשית: 30 פרנק לזוג ו-10 פרנק לכל ילד (= סך-הכל: 12,000 פרנק). לעיבוד כרמים: 4,000 פרנק. להזנת סוסים: 1,000 פרנק ⁴¹²		
בעלי מקצוע	15 - בעלי מקצוע [נגרים, נפחים, סנדלר ועוד]		
פקידים	14 (מורים, רופא ועוד)	עשרות אלפי פרנקים ⁴¹³	
סך-הכל	כ-60	כ-300 ⁴¹⁴	

411. הנתונים על פי אהרנסון, המושבות, עמ' 249א. הם מתבססים על נתוני פקידות בראשון לציון משנת תר"ץ (1890) שהביא חיסין, מסע, עמ' 132, 146-147, אך הם יפים בעיקרם גם למציאות ערב השמיטה ובמהלכה, כפי שעולה מדיווחו של 'אליפז התימני' (הוא מרדכי לובמן. ראו לעיל שער חמישי, הע' 40), משנת תרמ"ח (1888), שפורסמו בהמליץ, כ"ו בתשרי תר"ץ (16.10.1889), עמ' 1-3.

412. כאמור הנתונים הם לשנת תר"ץ ומסתבר שנתונים דומים היו בשנת תרמ"ט. בשנת תרנ"א הגיעו ההוצאות הנ"ל ל-18,000 פרנק (סמילנסקי, פרקים, עמ' 99).

413. לגבי שנת תרנ"א (1891) צויין שההוצאות על משכורות של 40 פקידים הגיעו ל-100,000 פרנק ולהוצאות נוספות לאורווה וצרכי פקידות, עוד 130,000 פרנק (סמילנסקי, שם). יש לזכור שראשון לציון הייתה מרכז פקידותי ששירת את מושבות האזור, מזכרת בתיה ופתח תקוה.

414. בדו"ח חובבי ציון לשנת תר"ץ צויין שבראשון לציון 147 גברים ו-112 נשים (דרויאנוב, כתבים, 1015). אפל בתוך ראשית, עמ' 252. הובא גם בכתבים, 1436, אך יש שם מספר שיבושי נתונים). מרדכי לובמן ציין,

הפעולות החקלאיות שנגעו לראשון לציון היו מגוונות:

א. הגפן

ענף המטעים במושבה היה כאמור בהתפתחות מואצת, אך עמד במידה רבה בשלבי ניסוי ושינוי. ערב השמיטה היו נטועים במושבה כמה אלפי עצי פרי שונים (שקדים, זיתים תאנים, רימונים ועוד),⁴¹⁵ אך עיקר ההשקעה הייתה כמובן בענף הגפן. כ-800,000 גפנים היו נטועות, ערב השמיטה, על כמחצית משטח המושבה (כ-3,000 דונם),⁴¹⁶ כשבעבודות הכרוכות בהן מועסקים גם שכירים יהודים רבים וכ-200 פלאחים.⁴¹⁷ הכרמים, שהיו בבעלות 31 משפחות, לא היו שווים בגודלם והיו מחולקים בין בעלי נחלות גדולות, בינוניות וקטנות. בנחלה גדולה היו כ-1,000 דונם כרמים ובהם כ-100,000 גפנים, בנחלות קטנות כ-50-60 דונם ובהם כ-10,000-15,000 גפנים. ברשות רוב האיכרים היו כמה עשרות אלפי גפנים, כל אחד.⁴¹⁸

בניגוד לפתח תקוה אין בידינו התייחסות קונקרטית לשאלות ההלכתיות הנוגעות לענף הגפן בראשון לציון. מסתבר כמובן שהשאלות שהטרידו את כורמי פתח תקוה בעניין הזמירה, הניכוש והעידור, הטרידו ביתר שאת את כורמי ראשון לציון, שכן ענף הגפן היה בה ותיק יותר ומפותח יותר, והיווה את התשתית החקלאית-הכלכלית העיקרית של רוב האיכרים.⁴¹⁹ יש לציין במיוחד את הציפיות לבציר הגדול של יבול תר"ן (1890), ולקליטתו

בשנת תרמ"ח, שבמושבה כ-40 משפחות המונות כ-260 נפש, מלבד בעלי תפקידים פקידתיים (לעיל הע' 411).

415. לובמן ציין (שם) כ-100,000 עצים, אך חיסין, מסע, עמ' 142-143 ציין בתר"ן 15,000 עצים בלבד, מתוכם כ-10,000 שקדים, 2000 זיתים, 3000 עצים שונים, נוסף ל-10,000 עצי אקליפטוס.

416. דיווח מכ"ב בטבת תרמ"ח (6.1.1888) ציין יותר מחצי מליון גפנים נטועות במושבה וכי בכל שנה מוסיפים לנטוע כ-300,000 גפנים (המליץ, ד' בשבט תרמ"ח (17.1.1888), עמ' 17-18). הרב א"ל פרומקין ציין בט"ז בשבט תרמ"ח (29.1.1888): "בראשו"ל [בראשון לציון] אשר לפני שנה וכן בשנה זו כבר נטעו כחצי מיליאן נטעים בכל שנה" (סה"ל, אוסף פרומקין, V 951 02 11. הדברים פורסמו בשינויי לשון קלים ובקיצור מסוים, בהמגיד, י"א באדר תרמ"ח (23.2.1888), עמ' 63). מ' לובמן (שם) נקט כמה חודשים אחר כך מיליון גפנים, ואילו חיסין (שם) ציין בחורף תר"ן (1890) 800,000 גפנים נטועות. על פי נתוניו של יהושע אייזנשטדט, ניטעו בשנת תרמ"ז לפחות 200,000 נטיעות חדשות ובשנת תרמ"ח לפחות 270,000 נוספות (ברזילי, המושבות, עמ' 19-20; אהרנסון, הבארון, עמ' 226).

417. המליץ, שם; הצפירה, כ' בטבת תרמ"ח (4.1.1888), עמ' 2. וראו תיאור של כרמי האחים שמוליצינסקי שנוהלו על ידי קרובם, יצחק פרנק, אשר "לפני חג הפסח העבר, ויותר ממאה פלאחים נכשו ועדרו כרמיו בעין הקורא" (חבצלת, כ"א באב תרמ"ח (29.7.1888), עמ' רצא).

418. חיסין, מסע, עמ' 142; המליץ, כ' בתשרי תר"נ (15.10.1889), עמ' 2.

419. על מקורן המסתבר של חלק מהשאלות והטענות שהזכירו הרבנים בפתח תקוה, בדברי כורמי ראשון לציון, ראו לעיל הע' 129-139.

ביקב החדש, שעתיד יהיה להכנות בשנת תרמ"ט ואשר ייחנך בפועל, ב"ז באב תר"ן (3.8.1890). כ-20% משטח כרמי המושבה, יניבו את יבול תר"ן, שעתיד להוות מבחן משמעותי ראשון לתעשיית היין במושבה, כבסיס לקיומה העצמאי.⁴²⁰ כפי שתיארו, ראשי חובבי ציון בפולטבה, במכתב מכ"א באב תרמ"ח (29.7.1888):

[...] אחד מראשי אגודתינו נסע בתור ציר שלוח מאגודתינו לאה"ק [...] בשבוע העבר שב צירנו זה מדרכו מאה"ק, שם התראה פנים עם ה' שייד, הנאמן בכל בית הנדיב ומפקח על עסקי הצדקה אשר לו [...]. כשני חדשים התמהמה צירנו באה"ק וראה והתבונן לכל המושבות וסביבותיהן, ונוכח לראות בעיניו, כי טובה הארץ במאד מאד באוירה, במזונה ובכל הדרוש לחפץ האדם, עד כי אוה אותה למושב גם לנפשו ובעוד ירחים שנים נוסע הוא ובני משפחתו להתישב באחוזתו אשר רכש לו שמה והנטועה גפנים, אשר פרים יתן לבעליו שכר טוב אין למעלה הימנו, ועל דעת הגנן הצרפתי, שבא יחד עם ה' שייד, הנה ענבי ראשון לציון אין על עפר מושלם, וכאשר יוסדו מכוונת הדריכה והמזיגה תעלה הכנסת פרי כל גפן בן חמשת שנים עד 11 פראנק, ובראשון לציון לבד ימצא כמיליאן גפנים!⁴²¹

ברור היה שאיכות הענבים של בציר זה תלויה הייתה בטיפול המתאים בעצים כבר בשנת תרמ"ט, שכלל כאמור פעולות כמו חרישה, ניכוש, גיפור ובפרט זמירה.

בנוסף הטרידו כנראה את כורמי ראשון לציון שאלות נוספות:

א. **שאלת האפשרות לטעת שתילים חדשים**, בפרט כהשלמה במקום נטיעות שמתו.⁴²²

ב. **שאלת אפשרות הרכבת זמורות חדשות**. כאמור מצב הגפן במושבה היה בשלב התפתחותי. הגפנים הוותיקות יותר היו ברובן מזנים מקומיים. זנים חדשים יותר היו

420. חיסין, מסע, עמ' 143-147; יודילוביץ, הבציר, עמ' 199-200. וראו תאורו הנלהב של חיסין (שם, עמ' 147), שהיה נוכח בעת הגעת הענבים ליקב בקיץ תר"ן: "יבול הענבים סיפק אפוא השנה בערך מחצית פרנסת המושבה. אם נזכור שהכרמים עודם צעירים מאוד ובארבע חמישיות של שטחם טרם החלו להניב, שוב לא יהיו לנו כל ספק לנוכח תוצאה מצוינת זו כי העצמאות המלאה של ראשון לציון כבר קרובה מאוד, וכמעט התגשמה".

421. סה"ל, אסף תעודות לשכת ההנהגה הזמנית ליסוד מזכרת משה מונטיפיורי V391/2. השליח המדובר היה יהודה ליב אמציסלבסקי, מראשי חובבי ציון בפולטבה, שאכן עלה ארצה, בתחילת חודש חשוון תרמ"ט, והתיישב בראשון לציון (ראו כתבים, 1263). ברשותו היה כרם גדול, שטופל על ידי אחיינו. ראו להלן הע' 455.

422. ראו לעיל שער חמישי, הע' 10.

זנים צרפתיים שיועדו לתעשיית היינות הפשוטים והם היוו את רוב הגפנים במושבה, באותה עת, כשבאביב שנת תרמ"ח הוחלט להשקיע ביינות צרפתיים מובחרים. המעבר מזנים מקומיים לזנים צרפתיים פשוטים יותר ומאלו לזנים מובחרים יותר, נעשה בהדרגה. הוא כלל גם נטיעת כרמים חדשים, אך כלל במיוחד הרכבה של הזנים הרצויים על גבי כנות ותיקות, בד בבד עם המשך קיומם של חלקים גדולים מן הכרמים הוותיקים ובפרט מן הזנים הצרפתיים הפשוטים.⁴²³ שאלת ההרכבה הייתה אפוא משמעותית מאד. יש לציין שכבר בקיץ תרמ"ח דובר על הבאת זמורות רבות של שתילים צרפתיים מובחרים, שיורכבו על הגפנים הוותיקות והוחל בהכשרת השטח לנטיעת כרמים חדשים, במקביל למיון הזנים הצרפתיים הקיימים, לצורך תעשיית היין.⁴²⁴

ג. שימוש בפירות שנת השמיטה. בפועל היו במושבה, ערב השמיטה, כמה עשרות אלפי גפנים שכבר יצאו משנות הערלה, ובשנת תרמ"ט התוספו עליהם עוד כמה עשרות אלפים.⁴²⁵ חלק מן הגפנים היו מזנים מקומיים, שענביהם נועדו בעיקר למאכל, וחלק מזנים צרפתיים, שנועדו בעיקר לתעשיית היין. כבר בשלהי שנת תרמ"ח נמכרו רבים מהענבים הן למאכל, בעיקר ביפו, והן לתעשיית היין, ביקבים בשרונה, במקוה ישראל, וביקבים פרטיים קטניים.⁴²⁶ מציאות זו נהגה ביתר שאת ביכול קיץ תרמ"ט.

423. דיווח על חלקות נרחבות של ענבי חברון לבנים בני חמש שנים, בשנת תרמ"ח, ראו המליץ, כ"ט בתמוז תרמ"ח (8.7.1888), עמ' 1461. דיווח משנת תרנ"א (1891) מציין שהאיכר סגל, נטע ארבע שנים קודם כרם בן 10,000 גפנים צרפתיות על שטח של 220 דונם וכרם בן 15,000 גפנים מקומיות בשטח 60 דונם (האור, כ"ד באדר ב' תרנ"א (3.4.1891), עמ' קא). על הבאת ענבים מקומיים וממינים צרפתיים ליקב, בעת בציר תר"ן, ראו המליץ י"ד בתשרי תרנ"א (28.9.1890), עמ' 2; חיסין, מסע, עמ' 145-146. על הדומיננטיות של הגפנים הצרפתיות, ראו הדיווח בהמליץ, ז' בשבט תרמ"ט (9.1.1889), עמ' 2913, המציין גפנים נטועות למאות אלפים מזנים צרפתיים (מוסקט, אליקנט ועוד). גם לאחר הגעת הזמורות הצרפתיות המשובחות, בשנת תר"ן, נעשתה ההרכבה בצורה מדורגת ובמשך שנים, בעיקר בשל המומחיות שנדרשה להרכבה ובשל העדר מספיק מרכיבים (חיסין, שם, עמ' 140).

424. מיכל זלמן פוחצ'בסקי ציין בזיכרונו ששם הגיעו לראשון לציון, באביב תרמ"ח, הוא עסק במיון ובסימון של הגפנים לזניהם השונים, בכרמים הקיימים, שהיו נטועים בערבוביה, כאשר "באותו הקיץ גופא החילונו להכין חלקות אדמה לנטוע כרמים חדשים ממוינים ויחד עם זה מסומנים בתכלית הדיוק" (פוחצ'בסקי, על הגפן, עמ' 358).

425. ברזילי, המושבות, עמ' 19-20.

426. חיסין, מסע, עמ' 143, ציין בתר"ן שבשנים הקודמות נמכרו הענבים למתיישבים או שהכינו מהם יין לתצרוכת עצמית או למכירה. דיווח מכ"ב בטבת תרמ"ח (6.1.1888) מציין שמהענבים עושים קוניאק וצימוקים (המליץ, ד' בשבט תרמ"ח (17.1.1888), עמוד 17-18). דיווח מאלול תרמ"ח מציין ש"ענבי

ב. שדות המזרע וגני הירק

כאמור, שדות המזרע היוו מיעוט מן השטח החקלאי, אבל עדיין היוו פלח מסוים מהכנסת המושבה, והקיפו כשביעית מן השטח (כ-460 דונם).⁴²⁷ לפי הנתונים שנתן א"מ פריימן, בשנת תרמ"ח (1888) היה יכול החיטה 328 כלי (כ-9,000 ק"ג), המספיק ללחם לשנה עבור 11 משפחות ממוצעות, והשעורים 512 כלי (9,216 ק"ג). בנוסף האיכרים שתלו ירקות בגינותיהם.⁴²⁸

ג. המשתלה

כאמור הוקצתה בפרדס המושבה חלקה לניסיונות חקלאיים, בפיקוח גנן הפקידות. בפועל, מונו תחתיו גננים יהודים מטעם הפקידות, וממילא עלתה שאלת הפיתוח והטיפול בצמחי המשתלה, שכללו עצים, שיחים, ירקות ופרחים.

השאלות שהטרידו את החקלאים ואת פקידות הברון היו אפוא: אלו פעולות מותרות בשמיטה, וכן אלו מותרות על ידי יהודים. שאלה זו הייתה משמעותית, הן בשל כך שפעולות שונות היו יכולות להעשות דווקא על ידי מומחים יהודים (זמירה והרכבה

צרפת" טובים מאד ניקנו על ידי הגרמנים משרונה לעשיית יין וכי רבים מכרו ענביהם, לשם תעשיית יין במקוה ישראל (המגיד, ד' בתשרי תרמ"ט (12.9.1889), עמ' 287). דיווח נוסף מציין שבקיץ תרמ"ח. שילמו הגרמנים בשרונה 35-36 פרנק לקנטר ענבים בראשון לציון, והיו גם איכרים שהרוויחו באותו קיץ פרנק אחד מכל זמורת ענבים (המליץ, ז' בשבט תרמ"ט (9.1.1889), עמ' 2912). וראו במכתבו של הרב א"ל פרומקין לאמיל לחמן מה' בחשון תרמ"ט (10.10.1888): שהברון "כעת בונה מרתף גדול ליין כי [ענבי] יין של ראשון לציון גדולים וטובים ובשנה זו טרם שיש להם המרתף קנו מהם הגוים הטעמפלו כל ענביהם" (סה"ל V 951 01 15, מכתב 7). מנשה מאירוביץ ציין שזאב אברמוביץ, אחד ממייסדי המושבה, בנה במרתף ביתו יקב פרימיטיבי לתעשיית יין. לשם כך הזמין מומחה מירושלים בשם אלישע, שעשה יין מבושל, כנהוג בירושלים (מאירוביץ, הנטיעות, עמ' 241). מסתבר שיקב זה היה פעיל בפרט משנת תרמ"ח. יש להזכיר בהקשר זה דיווח מערב השמיטה המציין שאברמוביץ, שהיה איכר עצמאי, השקיע בהתיישבותו 10,000 רובל (כ-25,000 פרנק), אך הוצרך ללוות מן הברון, והיה חייב לו 7,000 פרנקים, וכי בנו, שנטע בעצמו כרם של 5,000 גפנים, החליט לרדת לאמריקה בשל הקשיים הכלכליים שנקלע עליהם (חבצלת, ג' באלול תרמ"ח (10.8.1888), עמ' 306).

427. אהרנסון, המושבות, עמ' 335; הנ"ל, הברון, עמ' 242.

428. חיים חיסין, שביקר במושבה בשנת תר"ן (1890) ציין שמאחורי הבית יש לכל מתיישב כ-6 דונם גן ובכ-3 דונם מהם זרועים ירקות, המתחילים למלא תפקיד נכבד במשק הבית, בהם: תפוחי אדמה, בצל, מלפפונים, עגבניות, קישואים, שום וכן שעועית ואפונה (חיסין, מסע, עמ' 134). וראו גם תיאורו של יהושע אייזנשטדט בנוגע לשנת תרנ"א (ברזילי, המושבות, עמ' 8), על זריעה מסוימת של תבואות, אבטיחים וגני ירק.

בגפנים, עבודות המשתלה בידי גננים מיוחדים) והן העבודה שעשרות פועלים יהודים התפרנסו מעבודות חקלאיות שונות במושבה.

צריך לציין גם המרקם האנושי המגוון שהיה במושבה, שכן היו בה חקלאים מדקדקים במצוות וגם חקלאים שפחות דקדקו. יתר על כן, חלק מן הכרמים היה שייך לבעלים נעדרים, וטופל על ידי מפקחים שדאגו לטיפול השוטף בכרמים.⁴²⁹

כאמור, ניתנו למעשה שלושה היתרי עבודה עיקריים, לאחר מכירת האדמות לגוי:

א. היתרו של הרב ספקטור, שהתיר לעשות מלאכות שעיקרן דאורייתא על ידי גויים ומלאכות דרבנן על ידי יהודים.

ב. היתרו של הרב אלישר, שהתיר את כל המלאכות על ידי יהודים.

ג. היתר הרבנים מוהליבר, טרונק וקלפפיש, שברור היה ממנו שמלאכות דרבנן מותרות על ידי יהודים, והשתמע ממנו שמלאכות דאורייתא ניתן להתיר, בשעת הצורך, על ידי יהודים.

פקידות הברון מכרה את האדמות בראשון ציון שהיו רשומות בטאבו על שמה, בבית הדין הספרדי בירושלים, בחודש תמוז תרמ"ח,⁴³⁰ וקיבלה על עצמה את תנאי היתר העבודה של הרב ספקטור. כן היא הודיעה בראשית כסלו תרמ"ט כי מי שלא יצא לעבוד לפי תנאי ההיתר תשלל ממנו התמיכה האישית.⁴³¹ עמדה זו לא נתקלה בהתנגדות. אדרבה, רוב איכרי המושבה תמכו בעמדה שיש צורך בהיתר עבודה בשמיטה, וחלקם היה מעוניין כנראה בהיתר נרחב יותר מזה שנתן הרב ספקטור. המיעוט המשכילי שהיה ביישוב בוודאי תמך בעבודה בשמיטה. במיוחד התבטאו בנושא מרדכי לובמן, ששימש הן כמודד קרקעות במושבות והן כמנהל ומפקח על בתי הספר מטעם הפקידות,⁴³² במאמרים שפרסם ובמכתבים שכתב להנהגת חובבי ציון באודסה,⁴³³ ודוד יודילוביץ,

429. כך הכרמים, שבבעלות האחים שמוליצינסקי שנוהלו על ידי קרובם יצחק פרנק (ראו לעיל הע' 336). גם ר' זאב יעבץ, שעלה ארצה באייר תרמ"ז (1887), רכש בראשון לציון חלקת אדמה שעליה נטעו 18,000 גפנים, אך התגורר ביהוד ועבר בחשון תרמ"ט לזכרון יעקב (ידידיה, לגדל, עמ' 44-51), וכרמו נוהל כנראה על ידי שכיר.

430. ראו לעיל שער חמישי, הע' 211.

431. ראו לעיל הע' 23.

432. על מרדכי לובמן ראו לעיל שער רביעי, הע' 265.

433. את עמדתו העקרונית פרסם לובמן כבר ערב השמיטה בהודעה גלויה בעיתון הצבי 'קול אכר' ובה האיץ ברבנים למצוא היתר לעבודה בשמיטה לנוכח הצורך הדחוף של ההתיישבות (ראו לעיל שער חמישי, הע' 40). במהלך השמיטה התכתב לובמן בנושא כמה פעמים עם לילינבלום (ראו שם). לובמן גם התפלמס

שפעל בעניין יחד עם בן-יהודה.⁴³⁴ אך מתברר שככלל תמכו בצורך בהיתר רוב ככל בני המושבה, שאורח חייהם היה דתי-שמרני,⁴³⁵ ובהם ראש ועד המושבה, אהרן מרדכי פריימן, שייסד את תלמוד התורה המקומי,⁴³⁶ וכן הרב חיים רפפורט, שו"ב המושבה ומלמד בתלמוד תורה במקום. לדברי יודילוביץ, הרב רפפורט אף נסע לירושלים וניסה לשכנע את הרבנים סלנט ודיסקין בצורך בהיתר.⁴³⁷ מסתבר שנעשתה מכירה גם של מעט האדמות שלא היו רשומות על שם פקידות הברון.⁴³⁸

למעשה, ישנן עדויות על פעילות חקלאית שנעשתה הן בענף הגפן, הן באדמות המזרע, והן במשתלה.

באשר לענף הגפן. עדויות כלליות מציינות שהעבודה במושבה בענף זה התקיימה ככלל כסדרה,⁴³⁹ והכוונה בוודאי לפעולות עידור וניכוש עשבי הבר, וקרוב לוודאי שגם לפעולת הזמירה. יתכן שחלק מן העבודות הללו נעשו על ידי גויים, אם כי ברור שחלק מהן, ובפרט הזמירה, שדרשה עבודת מומחים, נעשו על ידי יהודים.⁴⁴⁰ דיווח מט"ו באב

על גבי המליץ עם פינס בנושא השמיטה תחת הכינוי 'דובר אמת' (המליץ, ט"ו בכסלו תרמ"ט (19.11.1889), עמ' 2441; ל' אדר א' תרמ"ט (3.3.1889), עמ' 1. על שימושו בשם העט 'דובר אמת' ראו לעיל שער חמישי, הע' 40). במאמריו ובמכתביו נקט לובמן דברי ביקורת נוקבים על התנהלות גדרה, עקרון ופתח תקוה במהלך השמיטה ועל ההנהגה האשכנזית הירושלמית. יצויין שאחותו של לובמן הייתה נשואה לאחד משני האיכרים בעקרון שעבדו בשביעית (ראו שם).

434. ראו נספח 2.

435. על אופיים הדתי של רוב המתיישבים ראו לנג, תחיית הלשון, עמ' 96-97. על המאבק של השמרנים בראשון לציון במשכילים בנוגע לאופי בית הספר בשנת תר"ס (1900), והקמתו של תלמוד תורה חדש בשנת תרס"ד (1904), ראו שם, עמ' 117.

436. ראו להלן הע' 438.

437. יודילוביץ, ראשון לציון, עמ' 98-99. יש לציין שבאותה עת הייתה מתיחות בין הרב רפפורט לרב של יפו, הרב הלוי, שערער על כשרות שחיטתו של הרב רפפורט (ראו הצבי, י"ז באלול תרמ"ח (24.8.1888), עמ' קכב).

438. א"מ פריימן, ראש הוועד, היה בעצמו אחד מבעלי הנחלות העצמאיים במושבה. הוא מזכיר בספרו את ההיתר שהוציאו הרבנים מוהליבר, ספקטור, אלישברג ווואקס "ועוד רבנים" "לעבוד ולשמר את הכרמים והשדות בשנת השמטה" (פריימן, ספר היובל, א, עמ' 22). לובמן (תחת השם 'דובר אמת'. ראו לעיל הע' 433) ציין שבכל המושבות, למעט גדרה, נמכרו האדמות כדין (המליץ, ל' אדר א' תרמ"ט (3.3.1889), עמ' 1).

439. ראו לעיל הע' 1.

440. ראו הדיווח של הנהלת מקוה ישראל על כך שלשניים משלושת התלמידים שסיימו את חוק לימודיהם במקוה ישראל ב-31.12.1888 (כ"ז בטבת תרמ"ט), "מצאנו תיקף [תכף] ומיד עבודה לכרות הזוללים ועבודת כרם אחד אצל קולוניסט עברי אשר לו כברת ארץ רבה בראשון לציון ובגדרה וישלם לו שלשה פראנק ליום" (המליץ, ט' בניסן תרמ"ט (10.4.1889), עמ' 6). מדובר היה בשטח של האחים שמוליצ'נסקי,

תרמ"ט מצייין "כששים יהודים יעבדו בכל יום ברל"צ [בראשון לציון] ומשכרתם מפראנק אחד עד שלשה וארבעה, כל א' [חד] לפי מלאכתו".⁴⁴¹ וחלקם בוודאי עסק במלאכות חקלאיות.

יש לציין, שישנה איבהירות בנוסחי הפסקים ובמכתבי הרבנים באשר לפעולות המותרות, לאחר המכירה, בעבודות הגפן.

פעולת הזמירה נחשבת כאחת המלאכות המובהקות מדאורייתא, אולם, היו שטענו שהיא קריטית לקיום האילנות ובוודאי ליכול העתיד.⁴⁴² מדברי הרב ספקטור לא ברור מה היתה עמדתו בעניין זה. הוא התייחס במובהק לאיסור זריעה וקצירה, על ידי יהודים, אך לא הביע עמדה ברורה בנושא הזמירה.⁴⁴³ ביטוי בולט להתעלמות ממלאכת הזמירה מצוי בדברי הרב מקוטנא.⁴⁴⁴ ודומה שהרבנים לא רצו להתייחס לפעולה זו באופן ישיר, בשל האפשרות שמדובר בפעולה הנועדת לקיום האילנות.⁴⁴⁵ יש להניח שלאור זאת, ראו

שנוהל על ידי קרובם יצחק פרנק (ראו לעיל הע' 336). ככלל, הטענה הרווחת הייתה שפעולות הזמירה לא יכולות להעשות על ידי הערבים, אלא רק על ידי יהודים שהתמחו בכך.

441. המגיד, כ"ד באלול תרמ"ט (23.9.1889), עמ' 299.

442. ראו לעיל הע' 129, ובנספח 3.

443. מדברי הרידב"ז, בשנת תר"ע: "שאם אינן עושים הזמירה פעם אחת ושנים ויותר לא ימות האילן, ולא כמו שהטעו הפושעים את הרב דקאוונא" (וילובסקי, בית רידב"ז, הקדמה), עולה שהיתרו של הרב ספקטור ניתן, בין היתר, בגלל טענת איכרי המושבות בצורך המובהק בזמירה. אולם מעבר לכך שטענת הטעיתו של הרב ספקטור בכלל אינה עומדת בפני הביקורת, שהרי חזר ונתן את היתרו גם ערב שמיטת תרנ"ו (ראו לעיל שער חמישי, הע' 200), לא מצאנו בשום מקום שהרב ספקטור התייחס במפורש להיתר זמירה. אדרבה, כאשר בשנת תרנ"ה הודיע הרב ספקטור כי הוא מקיים גם בשמיטה זו את ההיתר שנתן בשמיטה הקודמת, הבין הרב ניסנבוים כי לדעת הרב ספקטור יש להקפיד ש"החרישה והזריעה, הזמירה, הבצירה והקצירה תעשינה דוקא ע"י נכרים" ותמה "מה יעשו פועלינו ואכרנו העניים ובפרט, כי הזמירה לא תוכל להעשות ע"י נכרים" (ניסנבוים, אגרות, אגרת ל, ובאופן דומה שם, באגרת לא: "אין לנו לשמוח שמחה רבה על היתר כזה [...] כי ישנן עבודות שהנן מדאורייתא, כמו זמירה ועוד שהאכרים אינם יכולים בשו"א [בשום אופן] לעבוד אותם").

444. במכתב לחתנו, הרב וואקס, הוא ציין שדעתו הייתה שבמלאכות שיסוד איסורן דרבנן יש להקל שגם יהודי יעבוד במקום הפסד מרובה, אך "לא במלאכת דאורייתא והן זריעה וקצירה ובצירה ואפשר [שניתן להקל] דגם חרישה למ"ד דאינה אלא מדרבנן" (שו"ת ישועות מלכו, יו"ד, סי' נה) - והתעלם ממלאכת הזמירה.

445. השוו לדבריו של הרב ספקטור לברון, בחודש שבט תרמ"ח, כשניסה להמנע מלהסתמך על היתר מכירה: "ובעיקר הדבר ישנם כמה מלאכות הנוגעים לשמירת האדמה והכרמים שהינם מותרים לכתחילה עפ"י הדין, אשר אין החשש גדול כ"כ שמא יושחתו האדמה והנטיעות ורק דרושים לזה בקיאות באופני תהלוכות עבודת האדמה" (חבצלת, כ"א אדר א' תרמ"ט (22.2.1889), עמ' 178-179; שו"ת ר' יצחק אלחנן, מכתב ד. ראו לעיל שער חמישי, הע' 84).

האיכרים והפקידות היתר לעצמם בעשיית פעולות אלו על ידי יהודים, ואולי היו איכרים שממילא סברו להקל בכלל, אף במלאכות דאורייתא, כפי שהתירו מקצת הרבנים.

הוא הדין ביחס לפעולות כניכוש ועידור, שהרי מדובר במלאכות שנועדו בעיקרן למיגור העשבייה המזיקה, והרב אורלנסקי אף סבר בפתח תקוה שניתן להתירן בלא מכירה. מה עוד שהיחס אפילו לפעולת חרישה בכלל היה מעומעם, שכן יש דעות בתלמוד שאיסורה מדרבנן בלבד.

יש לציין שתי פעולות משמעותיות נוספות שיש עצמם בספרות הראשונים בכלל, ובפסיקת הרמב"ם בפרט, בנוגע לרמת איסורן, האם היא מדאורייתא או מדרבנן, והן: נטיעת עצים והרכבת זמורות.⁴⁴⁶

למרות זאת, דומה שהיחס המעשי לשתייהן היה שונה, שכן נטיעה הייתה פחות נדרשת בשמיטה⁴⁴⁷ וגם יכולה הייתה להעשות על ידי גויים, בעוד הרכבה הייתה משמעותית יותר ודרשה עבודת מומחים. כך גם הבינה הפקידות שציינה שהיא מחוייבת לפסיקת הרב ספקטור אשר "כתב לפה כמה פעמים שדעתו להחמיר במלאכות דאורייתא כמו נטיעה זריעה וקצירה שתעשינה ע"י נכרים, ומלאכות דרבנן יעשו היהודים בעצמם",⁴⁴⁸ וכפי שהעיד מרדכי דיסקין, שכן נהגה בפועל במזכרת בתיה.⁴⁴⁹

בפועל, מסתבר שפעולות הרכבה נעשו בראשון לציון במהלך השמיטה על ידי יהודים. אמנם ההרכבה המסיבית המתוכננת של זמורות צרפתיות מובחרות, נדחתה למעשה לשנת תר"ן. שכן בשל מגיפת הפילוקסרה שפשטה בכרמי צרפת ובשל האיסור שהוטל על הבאת גפנים מצרפת ארצה, הובאו זמורות צרפתיות מובחרות שגודלו בקשמיר שבהודו. אלו הוברחו ארצה במהלך שנת תרמ"ט, ורק מעטות שרדו. בשל כך הן נצרכו להרבייה ולאקלום במשתלה ביסוד המעלה, והובאו להרכבה במושבות רק בשבת תר"ן.⁴⁵⁰

446. השו"ת לדברי רי"מ פינס שאם שאר המושבות ישבתו הוא יורה לאנשי גדרה לעשות בעצמם פעולות שעיקרן מדרבנן "דהיינו: טיוב (חרישה לשנה הבאה), זיבול, עידור, ניכוש ואולי גם נטיעה" (כתבים, 1273).

447. השו"ת להצעתו של לילינבלום לעשות 'זכר לשמיטה' באיסור נטיעות (לעיל שער חמישי, הע' 40).

448. ראו לעיל הע' 26.

449. "ואנחנו ראינו שלא חפץ ה' [אדון] בלאך להעבירנו על דת יהודית כי הוא פקד על הקולוניסטים שעבדו בשמטה בבלתי זרוע בעצמם וכן בלתי לתת בעצמם הגזע מהנטיעות לתוך החפירה כי גם זה בכלל זריעה" (דיסקין, דברי מרדכי, דף כב ע"ב-כג ע"א). ראו לעיל הע' 258.

450. פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 213-218, 309.

ההרכבות נעשו אם כן בעיקר לפני השמיטה או נדחו לאחריה, אולם דיווחים הנוגעים לשנת תרמ"ט מציינים גם הרכבות שנעשו בשנה זו.⁴⁵¹

גם נטיעות נעשו כנראה בשנה זו, בסך כולל של כמה עשרות אלפי שתילים, אם כי לא ברור האם ניטעו בידי יהודים או גויים.⁴⁵²

451. לכאורה ישנם מקורות מפורשים על הרכבה משמעותית שנעשתה בשנת תרמ"ט, הן בזיכרונות א"מ פריימן, שציין שבחשון תרמ"ט "הפקידות הביאה מיני הגפנים הצרפתים המכונים פה בשם "הודים" והם: "סמיליון" ו"סוביניון" (מיני סוטרן); "מלבק" קברנה סוביניון, וקברנה פרנק (מיני בורדו) להרכיבם בגפני המושבה לא ממינם" (פריימן, ספר היובל, א, עמ' 23), והן בזיכרונות מיכל זלמן פוחצ'בסקי שציין הרכבות שנעשו על ידי קבוצת מומחים מצעירי המושבה, באדר תרמ"ט (פוחצ'בסקי, לתולדות הגפן, עמ' 266) בעקבות מקורות אלו כנראה, הסיק רן אהרנסון (המושבות, עמ' 317; הברון, עמ' 227-228) שנעשו בתרמ"ט פעולות הרכבה משמעותיות בגפני האיכרים, כנראה מזמורות שהביא איתו שייד מצרפת (ראו בהע' הבאה). אולם זיכרונות אלו, שנכתבו שנים אחרי התרחשות האירועים עצמם, אינם עומדים בפני הביקורת. שני המקורות מתייחסים במפורש לזנים שהובאו מהודו, ואלו הובאו כאמור למושבות רק שבטת תר"ן והורכבו באדר תר"ן ולא באדר תרמ"ט (למעשה היו שני אדר באותה שנה), וודאי לא בחשון. למעשה, בשל הפילוקסרה שהשתוללה אז בצרפת, לא מסתבר כלל שהובאו גפנים באותה שנה מצרפת לארץ. מרדכי בן-הלל, שביקר במושבות בחדשי חשון-כסלו תר"ן, ציין במפורש שמשנת 1876 נאסר על יבוא גפנים מצרפת לארץ, בשל תולעת הפילוקסרה, וכי הגפנים הצרפתיות שבמקוה ישראל הן אלו שהובאו לשם קודם לכן, והן גם המקור לגפנים הצרפתיות בראשון לציון (המליץ, כ"ג בטבת תר"ן 15.1.1890), עמ' 3; בן-הלל, מערב עד ערב, עמ' 9). רן אהרנסון עצמו ציין שפריימן נטה לעתים קרובות להקדים בספרו את מועד ההתרחשויות של אירועים שונים (אהרנסון, הברון, עמ' 232, הע' 36), ואכן פרטים נוספים שייחס שם פריימן לשנת תרמ"ט, אינם מתוארכים נכון (הלוויית אברהם ילובסקי התקיימה בכסלו ולא בחשון; גידול תולעת המשי במושבה החל בתר"ן ולא בחשון תרמ"ט; הבאת פרי הבציר ליקב לראשונה הייתה בקיץ תר"ן ולא באלול תרמ"ט, ומינוי דוד גיסין והרב יוסף הלוי למשגיחים ביקב היה בשנת תרנ"א ולא באלול תרמ"ט). בתיאורים אחרים של פוחצ'בסקי, הוא לא הזכיר הרכבה שעסק בה בתרמ"ט, אלא רק את החזרתו למושבה באדר תרמ"ט, לשם סימון כרם חדש שהפקידות תכננה לנטוע ואת עבודתו במשתלה (ראו בהערה הבאה), וההרכבות יוחסו לאדר תר"ן (פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 218. וראו גם: הנ"ל, על הגפן, עמ' 358). טעות דומה יש בתיאורו של מנשה מאירוביץ, שייחס את הבציר הראשון לשנת תרמ"ט (1889) במקום לשנת תר"ן (1890) (מאירוביץ, הנטיעות, עמ' 245. וכבר העיר על כך עבר-הדני, אגודת הכורמים, עמ' 67). יחד עם זה לאור דיווחו של הצבי, כ"ח באדר א' תרמ"ט (1.3.1889), עמ' נו, ש"בזמירת הגפנים והברכתן יעבד עתה בכל הכרמים" במושבות, כנראה שנעשו בראשון לציון, במהלך השמיטה, הרכבות של גפנים צרפתיות מזנים פשוטים על גבי גפנים מקומיות.

452. בהמגיד, א' באייר תרמ"ט (2.5.1889), עמ' 135, צויין ש"מאה"ק מודיעים לנו [...] ברל"צ נטעו גם בשנה הזאת הרבה גפנים". עוד צויין שם שהעבודה נעשתה ברובה על ידי פועלים ערבים מחסרון בפועלים יהודים. מן הנתונים שהוזכר יהושע אייזנשטדט ברשימותיו (ברזילי, המושבות, עמ' 19-20) עולה ש-5 כורמים בלבד נטעו בשנה זו סך כולל של 25,000 גפנים חדשות (זאת לעומת 270,500 שתילים בשנת תרמ"ח שנטעו 26 כורמים). 4 מתוכם לא נטעו כלל בשנים הקודמות, והחמישי נטע לראשונה בתרמ"ח 2,000 גפנים בלבד. יתכן שבשל כך הם הקלו לנטוע גם במהלך השמיטה (יש לציין עוד שלגבי 7 כורמים נוספים לא נתן אייזנשטדט נתונים מדויקים לפי שנים, וציין שהגפנים שבטחם הם "מעורבים משנים שונות". ממילא לא

בנוגע לשימוש בפירות שנת השמיטה, ככל הנראה, הם נמכרו על סמך היתר המכירה. מסתבר שהיבול היה די טוב, אם כי רובו עדיין היה מענבי מאכל⁴⁵³ ומיעוטו מענבי יין.⁴⁵⁴ אכן, לענבים במושבה עדיין לא היה שוק גדול, "כי ענבים יש לרב ואין איש אשר יקנה אותם. ביפו מוכרים עתה בעד 4 קאפיקין 7 פונט ענבים ובירושלם ג"כ במקח השווה".⁴⁵⁵

ברור אם כלולים בהם שם נטיעות משנת השמיטה. ואולי נעשו בהם בעיקר השלמות בכרמים קיימים, במקום נטיעות שמתו). אמנם רן אהרנסון (אהרנסון, המושבות, עמ' 317; הנ"ל, הבארון, עמ' 228) שיער שמדובר בכרם חדש שנטעה הפקידות, שכן מיכל פוחצ'בסקי ציין בזיכרונותיו כי הוא וגרשון הורוויץ הוכשרו כנגנים בזכרון יעקב ובראש פנה, והועברו בסיון תרמ"ח לראשון לציון. בח' בתשרי תרמ"ט נשלח הורוויץ לסייע בהקמתה של קסטינה, וכעבור שבועיים הוחלף בפוחצ'בסקי, אולם הוא הועבר שוב לראשון לציון, בראשית אדר תרמ"ט, כדי לעזור בסיון כרם ראשון שהפקידות נגשה לנטוע ממינים מוכתרים שצריכים להגיע באניה מאירופה. כרם שישמש בסיס להכנסת גפנים מיוחסות לארץ ישראל (פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 181-183, 186). לדעת אהרנסון ככל הנראה הגיעו שתילי כרם זה עם אליהו שיד, שבא ארצה מפריז בב' באדר ב' תרמ"ט (5.3.1889). כאמור בהערה הקודמת יש קושי רב בטענה שבמהלך תרמ"ט הובאו לראשון לציון שתילים או זמורות מצרפת. סביר יותר שאם אכן ניטעו כרמים במהלך שנת תרמ"ט הדבר לא נעשה על ידי הפקידות אלא על ידי גורמים פרטיים, משתילי זנים מקומיים או צרפתיים פשוטים שכבר היו בנמצא בארץ, בנוסף אולי לשתילים שניטעו כהשלמה בכרמים הקיימים, במקום נטיעות שמתו.

453. ראו מכתבו של שמואל (סמ"י) הוכברג, מיום ב' באלול תרמ"ט: "אין ב'ראשון" אף כרם אחד אשר יהיה כלו טוב. כי לפני ארבע או שלש שנים בעת נטעו הקאלאניסטים עוד לא ידעו אם טיבת מיני הגפנים מה הוא ונטעו הרבה מינים רעים כמו מין ערבי אשר ראוי רק למאכל ולא לעשית היין. וכעת נחוץ להרכיב את כל המינים הרעים טובים ולזה צריך משנה עת וכסף (אך בכל זאת כפי הנראה מהשנה הזאת הכרמים בראשון יתנו עתידות טובות מאד)" (גרא, אדמה, עמ' 187. הוכברג עבד בראשון לציון, במהלך שנת תרמ"ט, כפועל חקלאי, כשומר בכרמים וכעגלון).

454. דיווח מקיץ תרמ"ט מציין, שבאחוזה האחים שמוליצ'נסקי שני יקבים, שבהם ידרוך פפרימיסטר, שהיה איכר עצמאי, את ענביו (המגיד, י"ט בתמוז תרמ"ט (18.7.1889), עמ' 220). בשנת תרנ"ן, יביא פפרימיסטר, יותר ממאה קנטר לדריכה ביקב החדש שבנה הברון (המליץ, י"ד בתשרי תרנ"א (28.9.1890), עמ' 2).

455. הדברים מובאים במכתב שכתב משה קרישבסקי, שהתיישב בראשון לציון בשנת תרמ"ט והשתלם כרופא (גרא, חמדת אבות, עמ' 37. בראש המכתב העתיק העורך את התאריך כך: "יום ב' לחודש מנחם אב שנת בונה ירושלים לפ"ק". העורך גם ציין שהכוונה לשנת תרנ"א. אולם לא רק ש'בונה ירושלים' אינו עולה בגימטריה תרנ"א אלא תרנ"ט! כבר העיר רן אהרנסון נכונה שמצד תוכנו, המכתב הוא בוודאי משנת תרמ"ט (אהרנסון, הבארון, עמ' 139, הע' 15). ברור אפוא שקרישבסקי כתב 'שנת בונה ירושלים' (ירושלים בכתב חסר, כפי שנקט גם בהמשך המכתב), שהיא אכן שנת תרמ"ט). הוא ציין כי הוחל בבניית יקב במושבה, דבר שעורר שמחה אצל כל המתיישבים "כי בלא זה לא היו יכולים לעשות שום דבר [...] אבל אם יהיה להם כל ההצטרכות [ההצטרכות] אשר יכלו לעשות מן אז בוודאי יעשו מסחרים גדולים עם ענבים כי ישלחו את היין בפאריז ויקחו מקח טוב" (שם, עמ' 38). בהמשך מכתבו התייחס קרישבסקי באופן ספציפי לכרם דודו, יהודה ליב אמציסלבסקי, שהיה מנוהל בידי אביו יעקב חיים קרישבסקי: "אל כרם אדון אמציסלאוסקי היה בשנה זו ענבים לרוב אבל ימכרם במקח השווה כי אין קונה אותם. אולי יקחו ממקוה ישראל את הענבים מראשון לציון לעשות יין" (שם). אחיו של אמציסלבסקי, ד"ר יצחק ד'ארבלה, עסק בשנת תרמ"ח במכירת ענבים מן המושבה למקוה ישראל (המגיד, ז' בתשרי תרמ"ט (12.9.1889), עמ' 287).

צבי לבונטין, מאמידי המושבה, היה כנראה היחיד שלא עיבד את כרמיו בשנת תרמ"ט, אף שהדבר גרם לו הפסד של אלפי פרנקים. "והוא בעצמו הפקיר כרמיו בשנה זו (יותר מעשרת אלפים נטיעות, וההפסד יעלה לאיזה מאות לירא נפליין [נפוליון = 20 פרנק]) והוא שמח הרבה כי החיהו ה' וקימהו לזמן הזה לקיים מצוה האמורה ומפורשה בתורה".⁴⁵⁶

בנוגע לעבודת השדה. לא ברור מי טיפל בפועל בפעולות הזריעה בשדות התבואה של המושבה בשנת השמיטה, אם כי יש לציין שהפקיד בלוך, שהיה ממונה הן על ראשון לציון והן על מזכרת בתיה, הקפיד שמלאכות דאורייתא תיעשנה במזכרת בתיה על ידי גויים, ולא על ידי איכרי המושבה,⁴⁵⁷ ויתכן שכך עשה גם בראשון לציון. בשנים הבאות ממילא נעשו רוב מלאכות השדה בראשון לציון על ידי גויים, ואיכרי המושבה התרכזו בטיפול במטעים.⁴⁵⁸ א"מ פריימן ציין שיבול תרמ"ט היה: 907 כלי חיטים, 402 כלי שעורים, 332 כלי תורמוס ו-202 כלי שומשום.⁴⁵⁹ לא ברור אם האיכרים גידלו בשנה זו ירקות, אם כי יתכן שהאיסור שיצא בירושלים על ירקות מן המושבות שנמכרו בשנת תרמ"ט בירושלים,⁴⁶⁰ כוון גם למושבה ראשון לציון.⁴⁶¹

הפעילות במשתלה התקיימה גם במהלך השמיטה, ככל הנראה גם על ידי הגננים היהודים של הפקידות, יחיאל מיכל פוחצ'בסקי וגרשון ליב הורוויץ, בפיקוח הגנן הצרפתי

456. הצפירה, כ"ט באב תרמ"ט (26.8.1889), עמ' 738. מובא כציטוט מדברי ר' יוסף ריבלין, שתיאר את פגישתו עם לבונטין בראשון לציון, בשלהי השמיטה. על חריגותו של לבונטין בהקשר זה, ניתן ללמוד מברכת ריבלין ללבונטין שיזכה "לראות בשמיטה הבאה כי איננו יחיד בהמצוה הזאת". יש אמנם לציין שלבונטין התקשה באותה תקופה בכלל לטפל בכרמיו, והוא "רצה להשכיר ולהחכיר כרמיו לאחד מהקולוניסטים וזעעבערג שמו, יען ה' לעוואנטין בא בימים, ואין לו כח לשמור בעצמו את כרמיו", אלא שבשל התנגדות בלוך, שטען שכל פעולה תיעשה בניהול הפקידות, חזר בו החוכר מפקד הפקידות (חבצלת, כ"א באב תרמ"ח (29.7.1888), עמ' רצב. דוד זעעבערג היה מעורב בולט בסכסוך עם הפקידות בשנת תרמ"ז ויתכן שזה הרקע להתנגדות הפקידות. ראו המליץ, כ"ב בסיון תרמ"ז (14.6.1887), עמ' 1274-1275).

457. ראו לעיל הע' 449.

458. ראו תיאורו של יהושע אייזנשטרט בנוגע לשנת תרנ"א: "עבודת האכרים נעשית ע"י פועלים, ורובה ע"י ערביים [...] גם המחמירים אומרים שיותר טוב לעבוד ע"י פועלים עברים מאשר ע"י ערביים, אך בתנאי שיעמידו משגיח טוב על ידם. כמה מדברים אמורים במלאכות הפשוטות, אבל במלאכות הדקות שהנה מלאכה וחכמה, לית מאן דפליג שצריך לעשותן דוקא ע"י יהודים, הלכה ומורים כן" (ברזילי, המושבות, עמ' 5, 9).

459. פריימן, עמ' 21, 24. כאמור (לעיל הע' 451) יש להתייחס ככלל בזהירות לתיארוך המופיע אצל פריימן.

460. ראו לעיל הע' 43.

461. מסתבר שלירושלים שווקה תצרוכת בעיקר ממושבות יהודה ולא ממושבות הגליל הרחוקות. בפתח תקוה ובעקרון שבתו רוב האיכרים. בגדרה גידלו אמנם איכרים ירקות (ראו לעיל הע' 381) אבל לאור מצבם סביר שהוא שימש לתצרוכת עצמית. יתכן אמנם שהכוונה גם לוואדי חנין.

קאוולן. א"מ פריימן ציין שבאדר תרמ"ט נעשו במשתלה ניסיונות "לנטיעת צמר גפן [...] פיסתציות כרכום וכדומה".⁴⁶² גם מיכל זלמן פוחצ'בסקי, שחזר באדר תרמ"ט לעבוד בראשון לציון, ציין, בנוגע לקיץ תרמ"ט, את ההתפתחות "במשתלות - בעצי הצטרוסים [ההדרים] ועצי הנוי, בירקות ובפרחים, ובכל הענינים המוסרים בידינו".⁴⁶³ ונראה שהדבר מלמד שהעבודות החקלאיות נעשו במשתלה גם על ידי יהודים. מסתבר אפוא שהפקידות לא דרשה מן האיכרים לעשות מלאכות שיסודן דאורייתא, אבל עובדיה עצמם לא בהכרח הקפידו על כך.

סיכום

השאלות הדומיננטיות בסוגיית השמיטה בראשון לציון נגעו לענף הגפן. ענף זה היה בשלבי פיתוח, הרחבה ושינוי מואצים, ערב השמיטה. הציפייה להשגת יכולת מכניס הייתה רבה, כדי לבחון עד כמה ניתן להעמיד את המושבה, ומושבות נוספות, על בסיס ענף זה. הברון רוטשילד השקיע הון בהקמת תשתית מתאימה להפיכת ענף הגפן לענף רווחי, דבר שכלל תוכניות מואצות להקמת יקב מודרני. משכך היה הטיפול המייטבי בעצים משמעותי לעתיד המושבה. במיוחד נגע הדבר להרכבת זמורות צרפתיות לא נגועות, שהוברחו מהודו ותוכנן להרכיבם במהלך שנת תרמ"ט. למעשה, הרכבתם לא נעשתה בשמיטה, אולם האפשרות להרבות אותם במשתלה ביסוד המעלה הייתה קריטית לעתיד הגפן במושבות. גם הטיפול השוטף בגפנים דרש הקלות שונות, שדומה שלא מצאו את פתרון באותה עת, ללא שילובם במכירת הקרקע לגוי. ככלל, הייתה תמיכה גורפת במושבה בהשגת היתרי העבודה ואלו שימשו ממילא גם לצורך נטיעות חדשות וגם לעיבוד הפלחה והמשתלה שבמושבה, במהלך השמיטה.

462. פריימן, ספר היובל, א, עמ' 23. באופן דומה דיווח תושב יפו שביקר במושבה, בקיץ תרמ"ט, שבפרדס המושבה "בשנה הזאת זרעו צמחי עץ צמר הגפן" (המגיד, י"ד בתשרי תר"ן (9.10.1889), עמ' 315).
463. פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 196. כאמור (לעיל הע' 452) פוחצ'בסקי חזר לראשון לציון באדר תרמ"ט.